

διὰ τῶν ἐντός, καὶ πᾶσα οἷα ὅποτε θεωρία, εἴτε τοῦ ἀνθρώπου εἴτε τοῦ κόσμου, δὲν κατασκευάζεται δι' ἐσωτερικῆς τινος ἐργασίας, ἧς ἔχομεν διηνεκῆ καὶ καθαρὰν συνειδήσιν; καὶ αὐτὴ ἡ ὑπαρξίς τῶν ἐκτός δὲν μαρτυρεῖται ὑπὸ τῆς συνειδήσεως; διότι πῶς ἴξεύρομεν ὅτι ὑπάρχει τι ἐκτός ἡμῶν, εἰ μὴ παραβάλλοντες τὰς ἐντυπώσεις πρὸς ἀλλήλας, καὶ διακρίνοντες μεταξὺ αὐτῶν καὶ τῶν ἐν ἡμῖν καὶ ὑφ' ἡμῶν τελουμένων ἐνεργειῶν, καὶ ἐλλόγως συμπεραίνοντες ὅτι τῶν οὐκ ἐφ' ἡμῖν πρέπει νὰ ὑπάρχη ἐξωτερικόν τι αἷτιον, παρὰ τὸ ἐγώ, τὸ οὐκ ἐγώ, τουτέστιν ὁ ἐξωτερικὸς κόσμος; Ἡ μαρτυρία τῆς συνειδήσεως δὲν διαμερίζεται, τὸ κῦρος αὐτῆς εἶναι ἀδιαίρετον, δύναται ἐνίοτε νὰ μᾶς ἀπατήσῃ, ἀλλὰ πάλιν δι' αὐτῆς ἀνακαλύπτομεν τὴν ἀπάτην, καὶ τὴν διασκεδάζομεν. Ἐὰν δὲ ἀπαιτεῖται νὰ γνωρίσωμεν πάντα τὰ ἐλατήρια τῆς παγκοσμίου κινήσεως καὶ ἐνεργείας πρὶν παραδεχθῶμεν τὴν περὶ τῆς ἐλευθερίας μαρτυρίαν τῆς συνειδήσεως, τότε ἡ καθολικὴ αὕτη γνῶσις εἶναι ἀναγκαία καὶ πρὸς παραδοχὴν οἷου ὅποτε ἄλλου ὑπὸ τῆς συνειδήσεως μαρτυρουμένου γεγονότος, δηλαδὴ ἢ πρέπει νὰ ἔχωμεν τὴν πανσοφίαν τοῦ Θεοῦ ἢ νὰ μὴ πιστεύωμεν οὔτε τὴν ὑπαρξίν μας. Ὡς δὲ πρὸς τὰς μηχανικὰς πράξεις αἷτινες γίνον-

ται καθ' ἑξίν ἢ κατ' ἀντανάκλασιν τῶν ἐξωτερικῶν ἐνεργειῶν, πρέπει νὰ γίνῃ διάκρισις. Τοιαῦται πράξεις βεβαίως ὑπάρχουσι, καὶ οὐδεὶς τὰς ἀρνεῖται, ἀλλ' αἱ μὲν πρῶται δὲν εἶναι εἰμὴ ἐπαναλήψεις πρώτης τινὸς πράξεως ἣν ἐλευθέρως ἀπεφασίσαμεν καὶ μετήλθομεν, ἐπιβάλλοντες αὐτὴν εἰς τὸ σύστημα τῶν νεύρων τῆς κινήσεως, ἅτινα ὁθείσης τῆς αὐτῆς ἀφορμῆς ἐπαναλαμβάνουσιν αὐτὴν χωρὶς νὰ ἔχωσιν ἀνάγκην νέας ὠθήσεως, ἐπειδὴ προδιετέθησαν εἰς αὐτὴν, ὡς μηχανὴ προωρισμένη εἰς τινὰ κίνησιν καὶ ἐπαναλαμβάνουσα αὐτὴν, ὡσάκις ἐπαναλαμβάνεται ἡ ὠθησις· καὶ εἶναι νόμος τῆς ὕλης οὐχ ἧττον ἢ τοῦ πνεύματος, ὅτι ἡ ἐπανάληψις διευκολύνει τὴν ἐνεργειαν, καὶ αὕτη διὰ τῆς μακρᾶς ἕξεως γίνεται σχεδὸν αὐθόρμητως, ὥστε κατὰ τὰς πράξεις ταύτας ναὶ μὲν δὲν ἐπεμβαίνει ἡ ἐλευθερία, ἀλλ' ἐνήργησεν ἀπ' ἀρχῆς, ἀπαξ διέταξε, πάντοτε, ὑπακούεται, καὶ ἡ ἀπόδειξις εἶναι ὅτι δυνάμεθα νὰ τὰς διακόψωμεν καὶ νὰ μὴ τὰς ἐπαναλάβωμεν, ἐὰν θέλωμεν. Αἱ δὲ δεύτεραι, αἱ κατ' ἀντανάκλασιν τῶν ἐξωτερικῶν ἐνεργειῶν, εἶναι ἐπίσης γεγονὸς ἀναντίρρητον καὶ ὑπὸ ἀναριθμήτων πειραμάτων βεβαιούμενον. Ἡ πίεσις αἰσθητικοῦ τινος νεύρου μεταδίδεται εἰς τὸ κέντρον εἰς ὃ λήγει, καὶ ἐξ

οὐ ἐξαρτᾶται, καὶ ἐκεῖ προκαλεῖ ἀντενέργειαν ἣτις παράγει τὴν κίνησιν ἐτέρου νεύρου κατ' ἀντανάκλασιν, χωρὶς νὰ ἐπεμβῇ ποσῶς ἢ ἡμετέρα θέλησις, καὶ τοιαῦται εἶναι αἱ πλεῖσται τῶν ἐνστιγματικῶν πράξεων, ὡς ἡ κλείσις τῶν ὀφθαλμῶν ὅτε προσβάλλονται ὑπὸ αἰφνιδίου φωτὸς καὶ ἄλλαι πολλαί, ἃς μελετᾷ ἡ φυσιολογία καὶ οὐδεὶς ἀρνεῖται. Αἱ πράξεις αὗται τελοῦνται κατ' ἀνάγκην, ἂν καὶ ταύτας δύναται ἐνίοτε νὰ ἐμποδίσῃ ἢ ν' ἀναστείλῃ ἡ δύναμις τῆς θελήσεως. Ἀλλὰ τὸ ζήτημα εἶναι ἐὰν πᾶσαι αἱ πράξεις, καὶ ἰδίως αἱ ἠθικαὶ γίνονται κατ' ἀντανάκλασιν καὶ κατ' ἀνάγκην, καὶ ἐνταῦθα εἰσερχόμεθα εἰς τὰ ἐνδόμυχα τῆς συνειδήσεως, εἰς αὐτὴν τὴν οὐσίαν τοῦ ζητήματος, καὶ πρέπει νὰ ἴδωμεν, ἐὰν τῶντι οἱ λόγοι δι' οὓς πράττομεν καταναγκάζουσι τὴν πράξιν, ἢ ἐὰν ἡ ἠθικὴ πράξις, καίτοι μετὰ λόγου, εἶναι ἐλευθέρα. Λυποῦμαι ὅτι θὰ παραταθῇ εἰσέτι ἡ ἐπιστολή μου, ἀλλὰ τί νὰ γίνῃ; Καταλαμβάνω ὅτι εἶσαι ἀνυπόμονος νὰ φθάσῃς εἰς αὐτὸν τὸν κεντρικὸν δεσμὸν τοῦ ζητήματος, καὶ ἀφ' ἐτέρου, εἶναι καλὸν νὰ ἔχῃς ὑπ' ὄψει τὸ σύνολον τῶν ὑπὲρ καὶ κατὰ ἐπιχειρημάτων, ἵνα ἀποφασίσῃς.

Πῶς; ν' ἀποφασίσῃς ἐν ᾧ δὲν εἶσαι ἐλεύθερος; Τοῦτο φαίνεται ἀδύνατον. Ἀλλ' οὐχ ἤττον ἄς

ἴδωμεν. — Τί θὰ εἶναι ἡ ἀπόφασίς σου; ἡ ἀνα-
 γνώρισις τῆς ἐλευθερίας ἢ τῆς ἀνάγκης. Καὶ πῶς
 θὰ γίνῃ ἡ ἀναγνώρισις αὕτη; θέλεις μελετήσῃ
 ὅσα σοὶ ἐξέθηκα, καὶ θέλεις παραβάλλῃ πρὸς τὰ ἐν
 σεαυτῷ γινόμενα, ὅτε σκέπτεσαι περὶ τινος πρά-
 ξεως· καὶ εἰ μὲν συνάδουσι πρὸς αὐτά, καὶ ἡ
 περιγραφή μου τῆς ἐσωτερικῆς ταύτης ἐργασίας
 εἰκονίζει ἀκριβῶς τὴν πραγματικότητα, θέλεις
 ὁμολογήσῃ ὅτι εἶσαι ἐλεύθερος, εἰ δὲ μή, θέλεις
 εἶπῃ ὅτι δὲν εἶσαι. Καὶ ἐὰν δὲν ἤξευρα πόσον
 εἶσαι εἰλικρινῆς, θὰ προσέθετον, ὅτι καὶ ἀναγνω-
 ρίζων τὴν ἐλευθερίαν, θὰ ἠδύνασο νὰ εἶπῃς ὅτι
 δὲν ὑπάρχει; εἴτε ἐκ πεισμονῆς, εἴτε ἐκ ψευδοῦς
 φιλοτιμίας, εἴτε ἐξ ἰδιοτροπίας, εἴτε ἐξ ἄλλης οἴας
 δήποτε αἰτίας. Ἄλλ' εἰπέ μοι, ἀγαπητέ, ποῦ ἐν
 τούτοις ἡ ἀνάγκη; καὶ ἡ μελέτη καὶ ἡ παραβολὴ
 καὶ ἡ κρίσις καὶ ἡ ἀπόφασις δὲν θὰ γίνωσιν, ἐὰν
 θέλῃς καὶ ὡς θέλεις; καὶ ἐὰν ἡ θέλησίς σου
 στηρίζεται εἰς τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλον λόγον, καὶ
 προαιρεῖται τοῦτο ἢ ἐκεῖνο, αἰσθάνεσαι βίαν τινὰ
 πιέζουσαν τὴν θέλησίν σου, ὑλικὴν βίαν, οἷοτι
 ἐν τῇ ὕλῃ ὑπάρχει ἀνάγκη, ἀνάγκη καὶ ὕλη εἶναι
 ἀχώριστα; δὲν αἰσθάνεσαι, ἀπ' ἐναντίας, ὅτι ἐν
 τῷ ἐσωτερικῷ κόσμῳ τῆς διανοίας σου εἶσαι ἐλεύ-
 θερος, ὅλως ἐλεύθερος; τί κοινὸν μεταξύ τῆς ἐπιρ-

ροῆς ἣν ἐξασκεῖ ὁ δεῖνα ἢ δεῖνα λόγος ἐπὶ τῆς θελήσεώς σου καὶ τῆς ἐπιδράσεως ἰσχυροτέρας τινὸς δυνάμεως ἐπὶ κατωτέρας; Ἡ σχέσις μεταξὺ τῆς θελήσεως καὶ τοῦ παρακινουῦντος αὐτὴν λόγου εἶναι σχέσις ἰδεώδους, σχέσις ὅλως νοερὰ μεταξὺ ἰδεῶν, οὐδὲν ἔχουσα κοινὸν πρὸς τὴν συνάπτουσαν τὰ ὑλικά μέρη πρὸς ἀλληλα διὰ τῆς ἐπ' ἀλλήλων ἐνεργείας, καὶ ὅσάκις λέγομεν ὅτι ὑπάρχουσιν ἐντὸς ἡμῶν ἐλατήρια συγκρουόμενα, καὶ ὅτι ἡ ὑπερκράτησις τοῦ ἰσχυροτέρου παράγει τὴν πράξιν, ἐκφραζόμεθα μεταφορικῶς καὶ οὐχὶ κατ' ἀλήθειαν, δηλαδὴ μεταφέρομεν ἀὐθαιρέτως ἐντὸς ἡμῶν ὅ,τι εἶναι ἐκτός, διότι οὐδεὶς τῶν νόμων τῆς ἐξωτερικῆς ἀνάγκης ἀληθεύει εἰς τὰ ἐντός, οὔτε ὁ μαθηματικὸς ὑπολογισμὸς, οὔτε ἡ βεβαία πρόρρησις, οὔτε ἡ ἐξέλεξις τῆς πείρας, οὔτε ἡ διὰ τῆς ἐφαρμογῆς ἐπαλήθευσις. Ὅτι δὲ τὰ ἐλατήρια τῶν πράξεών μας εἶναι ἰδεώδους καὶ οὐχὶ ὑλικῆς φύσεως, τοῦτο εὐκόλως ἀποδεικνύεται. Δὲν ἀρνοῦμαι ὅτι καὶ ὑλικά ἐλατήρια ὑπάρχουσιν ἐντὸς ἡμῶν, ὡς τὸ ἐνστιγμα, καὶ μέχρι τινὸς τὸ πάθος, ἀλλ' ἅμα ἀρχεται ἡ διάσκεψις, ἅμα τῆς πράξεως προηγεῖται οἷα δήποτε ἐκτίμησις τῶν ὑπὲρ καὶ κατὰ λόγων, ἅμα δηλαδὴ πράττομεν ὡς ἄνθρωποι καὶ οὐχὶ ὡς κτήνη, ἐπέργεται ἡ ἰδέα, ἢ μᾶλλον,

πολλαὶ καὶ ποικίλαι ἰδέαι παντὸς εἴδους, αἵτινες παρίστανται εἰς τὸ πνεῦμα ἀνακαλούμεναι ὑπὸ τῆς μνήμης, συνδεόμεναι διὰ τῆς συζεύξεως, ζωογονούμεναι ὑπὸ τῆς φαντασίας καὶ ἐφελκύουσαι ἐναλλάξ τὴν προσοχὴν μας, καὶ ἐξ ὧν ἄλλας ἀπορρίπτομεν, ἄλλας διατηροῦμεν ὑπὸ ἐξέτασιν, καὶ παραβάλλομεν, καὶ ἐκτιμῶμεν, καὶ βασανίζομεν, μέχρις οὗ ἐκλέξωμεν τὸν κρείττονα λόγον παραδεχόμενοι αὐτὸν καὶ κατ' αὐτὸν ἀποφασίζοντες· ἀλλ' ὁ λόγος οὗτος οὐδεμίαν ἔχει καταναγκαστικὴν δύναμιν ἐπὶ τῆς θελήσεως ἡμῶν, διότι ἐν ᾧ τὸν προτιμῶμεν, καὶ ἀποφασίζομεν, καὶ πράττομεν κατ' αὐτόν, ἠξεύρομεν ὅτι ἠδυνάμεθα νὰ τὸν ἀπορρίψωμεν, καὶ νὰ πράξωμεν ἄλλως ἢ ὡς ἐπράξαμεν, ἔχομεν δηλαδή καὶ ἐν αὐτῇ τῇ παραδοχῇ τοῦ κρείττονος λόγου τὴν συνείδησιν τῆς ἐλευθερίας· ἡ παραδοχὴ αὕτη συμβιβάζεται μὲ τὴν ἐλευθερίαν, καὶ μάλιστα τὴν ὑποθέτει· Ὑπερνικᾶ ὁ κρείττων λόγος, διότι ἡμεῖς τὸν προετιμήσαμεν, οὐχὶ διότι κατηνάγκασε τὴν θέλησίν μας, ἀλλὰ διότι ἡ θέλησίς μας ἐλευθέρως ὑπεβλήθη εἰς αὐτόν. Ἐὰν δὲ ἠδυνάμην καὶ αὐτὴν τὴν φύσιν τῶν ποικίλων λόγων τῶν πράξεών μας ν' ἀναλύσω ἐπὶ τοῦ παρόντος, ἠθέλον εὐκόλως σοὶ ἀποδείξει· ὅτι καὶ εἰς τὴν γένεσιν τῶν πλείστων

ἔλαβε μέρος ἡ ἐλευθερία, ἣτις προὔπηργεν αὐτῶν, ἀλλὰ τοῦτο θέλει σὲ διδάξει ἡ πλήρης καὶ συστηματικὴ μελέτη τῆς ψυχολογίας. Καιρὸς εἶναι νὰ κλείσω τὴν ἐπιστολήν μου, καὶ θέλω περιμείνει τὴν ἀπάντησίν σου.

ΙΓ'

Εὐγενίου πρὸς Φιλόθεον.

Πολὺ εὐγνωμονῶ, ἀγαθέ μοι διδάσκαλε, διὰ τὴν ὑπομονὴν μεθ' ἧς μοι ἀνέπτυξας τὰ ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας ἐπιχειρήματα· εἶναι δὲ ταῦτα τόσῳ πειστικά, ὥστε οὐδὲν ἔχω ν' ἀντιτάξω, καὶ τώρα νοῶ πόσον εἶναι πολύτιμος ἡ ἐλευθερία, καὶ ὅτι εἶναι τῶντι τὸ μεγαλύτερον δῶρον, ὡς ἔλεγεν ὁ Δάντης, ὅπερ ἠδύνατο νὰ μᾶς κάμη ὁ Θεός, καθ' ἕσον δι' αὐτοῦ γινόμεθα συνεργοὶ τῆς δημιουργίας του· τώρα νοῶ διατί καὶ πῶς ἡ ἐλευθερία εἶναι ἱερὸν δικαίωμα τοῦ τε ἀτόμου καὶ τῆς κοινωνίας, καὶ ἀναγνωρίζω πληρέστατα ὅτι ἄνευ τῆς ἐλευθερίας καὶ τὸ ἐγὼ ἐξαφανίζεται. Ἀλλὰ ἐπίτρεψόν μοι νὰ σ' ἐρωτήσω· τὴν βεβαιότητα ταύτην ἣν ἐπορίσθημεν διὰ τῆς ἐσωτερικῆς παρατηρήσεως δυνάμεθα νὰ μεταδώσωμεν καὶ εἰς

ἄλλους; ἔχουσιν ἄρα πάντες ἐν ἑαυτοῖς ὅσα παρα-
 τηροῦμεν ἐν ἡμῖν; Ἡ ἀτομικὴ ἡμῶν παρατη-
 ρήσις ἰσχύει πρὸς ἡμᾶς, δὲν δύναται νὰ ἰσχύσῃ
 πρὸς τοὺς ἄλλους. Ὄταν ἀποδειχθῇ ἀλήθειά τις
 ἑὼν περὶ τὴν φύσιν ἐπιστημῶν, πάντες τὴν ἀπο-
 βέχονται, διότι δύνανται νὰ τὴν ἐπαληθεύσωσι,
 καὶ ὡς ἐκ τούτου αἱ τοιαῦται ἀλήθειαι ἔχουσι
 κῦρος ἀληθῶς ἐπιστημονικόν, καὶ εἶναι ἀλήθειαι
 πρὸς πάντας· ἀλλ' αἱ ψυχολογικαὶ παρατηρήσεις
 καὶ ἀνακαλύψεις γινόμεναι ὑφ' ἡμῶν καὶ ἐντὸς
 ἡμῶν πῶς δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὡς γενικαὶ
 ἀλήθειαι; Ὅτι παρατηρεῖ ὁ φιλόσοφος ἐν τῷ ἰδίῳ
 πνεύματι, δὲν ὑπάρχει ἴσως ἐν τῷ πνεύματι τῶν
 ἄλλων, καὶ διὰ τοῦτο πολλοὶ τῶν νεωτέρων ἀρ-
 κούνται ὅτι διὰ τῆς ἐσωτερικῆς παρατηρήσεως
 δύναται νὰ κατασκευασθῇ ἀληθῆς ἐπιστήμη. Το-
 πούτῳ δὲ μᾶλλον φαίνεται ἀβεβαία καὶ ἀνεπί-
 δεκτος ἐπιστημονικῆς γενικότητος ἡ καθ' ἡμᾶς
 ψυχολογία, καθ' ὅσον ὁ ἄνθρωπος βαθμηδὸν ἐμορ-
 ρώθη οἷος εἶναι σήμερον, καὶ ὁ σωματικὸς ὀργανι-
 σμὸς του εἶναι ἡ τελευταία μεταμόρφωσις ἄλλων
 προγενεστέρων καὶ ἀτελεστέρων, καθὼς δοξάζουσιν
 οἱ πλεῖστοι τῶν καθ' ἡμᾶς φυσιοδίφων, οἵτινες
 εὐρίσκουσι πρῶτην τινὰ ὀργανικὴν μορφήν ἐν τινι
 κοράτῳ σχεδὸν κυττάρῳ ἐκ τινος ὕλης ἣν πρῶ-

τόπλασμα ὀνομάζουσι, καὶ ἐκ τῆς πρώτης ταύτης ὀργανικῆς μορφῆς ἰσχυρίζονται ὅτι παρήχθησαν διὰ διαδοχικῶν μεταμορφώσεων πᾶσαι αἱ ἄλλαι μέχρι τοῦ τελευταίου ὀργανισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου· καὶ ἐπειδὴ ἡ ψυχὴ εἶναι ἀχώριστος τοῦ ὀργανισμοῦ, καὶ ἀναπτύσσεται καὶ τελειοποιεῖται ἀναλόγως πρὸς αὐτόν, ἡ ψυχὴ σου καὶ ἡ ψυχὴ μου βεβαίως διαφέρουσι τῆς ψυχῆς τοῦ πρώτου ἀνθρώπου ὃν ἀναφέρει ἡ ἱστορία, καὶ πολλῶ μᾶλλον διαφέρει ἐκείνης τῶν προϊστορικῶν προγόνων μας, ὧν τὰ λείψανα εὐρίσκωμεν εἰς τὰ διάφορα στρώματα τῆς γῆνης σφαίρας. Ἐὰν δὲ ἡ ἄλυσις αὕτη τῶν ὀργανισμῶν δὲν διακόπτεται, τότε ἔχουσι ψυχὴν ἐλευθέραν καὶ τὰ κατώτερα ζῶα, καὶ ἡ μεταξὺ αὐτῶν καὶ ἡμῶν διαφορὰ εἶναι μόνον διαφορὰ βαθμοῦ καὶ ἀναπτύξεως, δὲν εἶναι διαφορὰ φύσεως, καὶ τότε ποῦ ἡ ὑπεροχὴ μας, ἐφ' ἣ τοσοῦτον ἐπαιρόμεθα καὶ μεγαλαυχουῦμεν; καὶ ποῦ μένει ἡ βεβαιότης ἐκείνης τῆς ἐπιστήμης ἣν διὰ τῶν ψυχολογικῶν παρατηρήσεων τοσοῦτον ἐπιπόνως καὶ διὰ τοσοῦτων πεισματωδῶν συζητήσεων κατασκευάζομεν; Ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ παντὸς ἡ παροῦσα ἐποχὴ τῆς ἀνθρωπότητος εἶναι μία στιγμή, καὶ τί εἶναι ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ἀνθρωπότητος ὁ βίος ἐνὸς ἀνθρώπου, ἔστω καὶ τοῦ μεγί-

σπου τῶν ψυχολόγων; Νομίζω ὅτι δὲν ἀρνεῖσαι τὰς ἀληθείας ταύτας, καὶ ἀμφιβάλλω, ἀγαθὲ διδάσκαλε, ἐὰν μὲ αὐτὰς συμβιβάζωνται ὅσα μ' ἐδίδαξας μέχρι τοῦδε.

ΙΔ΄

Φιλοθέου πρὸς Εὐγένιον.

Εἶναι σύντομος ἡ ἐπιστολή σου, φίλε Εὐγένιε, ἀλλὰ περιέχει τρία σπουδαιότατα ζητήματα, ἅτινα συνενοῦνται ἐν τῷ πνεύματί σου, καί, καθ' ἣν δίδεις εἰς αὐτὰ λύσιν, συναποτελοῦσιν ἐν μόνον ἐπιχείρημα οὐ μόνον κατὰ τῆς βεβαιότητος τῆς ἐλευθερίας, ἣν παρεδέχθης, ἀλλὰ καὶ κατ' αὐτῆς τῆς ὑπάρξεως πάσης ἐκ τῆς ἐσωτερικῆς παρατηρήσεως ψυχολογικῆς θεωρίας. Ἐλπίζον ὅτι σοὶ εἶχον ἀποδείξει ὅτι ὁ μόνος τρόπος καθ' ὃν δύναμεθα νὰ γνωρίσωμεν τὰ ἐν ἡμῖν καὶ τὰ πλεῖστα τῶν ἐκτὸς ἡμῶν εἶναι ἡ ἐσωτερικὴ παρατήρησις, καὶ ὅτι ἐπομένως ἡ κατασκευαζομένη δι' αὐτῆς ἐπιστήμη εἶναι καὶ νόμιμος καὶ βεβαία. Ἄλλ' ἤδη ἡ ἀπόδειξις αὕτη δὲν σοὶ ἀρκεῖ, καὶ τὸ πρῶτον ζήτημα ὃ μοι θέτεις εἶναι, πῶς ἠξεύρομεν ὅτι ὅσα παρατηροῦμεν ἐντὸς ἡμῶν ὑπάρχουσι καὶ ἐντὸς

τῶν ἄλλων, καὶ ἐὰν δὲν τὸ ἵξεύρωμεν, πῶς δικαιούμεθα ν' ἀναβιβάσωμεν τὰς ἀτομικὰς ἡμῶν παρατηρήσεις εἰς τὸν ὑπατοῦν βαθμὸν τῆς ἐπιστήμης; Τὸ ζήτημα εἶναι τῶντι σπουδαῖον καὶ ἄξιον μεγάλης προσοχῆς, ἀλλὰ πρὸς λύσιν αὐτοῦ δεόν νὰ εἰσέλθωμεν εἰς λογικὰς τινὰς θεωρίας, περὶ ὧν ὁ διδάξας σε τὴν λογικὴν δὲν σ' ἐφώτισεν ἴσως ἀρκετὰ.

Βεβαίως δὲν δυνάμεθα νὰ εἰσδύσωμεν εἰς τὸ πνεῦμα τῶν ἄλλων, καὶ νὰ λάβωμεν ἄμεσον γνῶσιν τῶν ἐν αὐτῷ, ὅθεν ἀγνοοῦμεν, καὶ αἰωνίως θέλομεν ἀγνοεῖ, ἐὰν, φέρ' εἰπεῖν, τὸ χροῶμα ὅπερ ὀνομάζομεν ἐρυθρὸν παράγη ἐν πᾶσι τὴν αὐτὴν αἴσθησιν ἣν ἡμεῖς ἔχομεν ἢ ἄλλην τινά, ἀλλὰ τοῦτο εἶναι ἐντελῶς ἀδιάφορον, ἀρκεῖ νὰ νοῶμεν ἀλλήλους διὰ τῆς χρήσεως τῶν αὐτῶν λέξεων πρὸς δήλωσιν τῶν αὐτῶν πραγμάτων, οἷα δήποτε εἶναι ἢ ἐσωτερικὴ αἴσθησις ἣν ἕκαστος ἡμῶν λαμβάνει ἐκ τῆς ἐντυπώσεως αὐτῶν ἐπὶ τῶν αἰσθητηρίων του. Ἄλλ' εἴτε ἢ αὐτὴ εἶναι ἐν πᾶσιν ἢ αἴσθησις, εἴτε ἄλλη, τὸ ζήτημα περὶ οὗ πρόκειται εἶναι ἄλλης φύσεως καὶ γενικώτερον, οἷότι, ὡς θέλεις ἴδει μετ' ὀλίγον, ἐπεκτείνεται εἰς πᾶσαν ἐπιστήμην, καὶ ἀνάγεται εἰς τοῦτο· ἐκ τῶν ἀτομικῶν παρατηρήσεων, εἴτε ἐσωτερικῶν εἴτε ἔξω-

τερικῶν, τοῦτο εἶναι ἀδιάφορον, δυνάμεθα νὰ ἐξαγάγωμεν γενικὰς θεωρίας; δὲν εἶναι τοῦτο τὸ ζήτημα; καὶ δὲν ἀπήντησας τὴν λύσιν αὐτοῦ ἐν τῇ λογικῇ σου; πῶς ἄλλως γίνονται αἱ ἐπιστῆμαι εἰμὴ διὰ τῆς παρατηρήσεως, διὰ τῆς ἀφαιρέσεως καὶ γενικεύσεως τῶν παρατηρηθέντων; Ἡ νοερὰ αὕτη ἐργασία ἔχει ἐν ὄνομα ἐν τῇ λογικῇ, καὶ ὀνομάζεται ἐπαγωγή, ἀλλ' ἐπειδὴ ἡ τῆς ἐπαγωγῆς θεωρία εἶναι πασῶν ἢ σκοτεινότερα καὶ μᾶλλον ἀμφισβητούμενη, ἴσως δὲν σοι ἐξήγησαν ἐντελῶς τὴν φύσιν τῆς νοητικῆς ταύτης ἐνεργείας, καὶ ἔρχομαι νὰ σοι τὴν διασαφήσω.

Ἐν πρώτοις πρέπει νὰ ἤξεύρης, καὶ ἤξεύρεις βεβαίως, ὅτι αἱ πλεῖσται τῶν ιδεῶν μας εἶναι γενικαί, ιδέαι δηλαδή περιλαμβάνουσαι πολλὰ ἔτομα· λ. χ. ἡ ιδέα τοῦ ἀνθρώπου περιλαμβάνει πάντας τοὺς ἀτομικοὺς ἀνθρώπους, καὶ ἀρμόζει εἰς αὐτούς, καὶ ἐὰν ὀρίσωμεν τὸν ἄνθρωπον ζῶον λογικόν, οἱ δύο οὗτοι χαρακτῆρες ἀληθεύουσιν ἐπὶ πάντων τῶν κατὰ μέρος ἀνθρώπων· καὶ ἐὰν ἀναλύσωμεν τοὺς δύο τούτους χαρακτῆρας εἰς τὰ ἐξ ὧν συνίστανται στοιχεῖα, φέρ' εἰπεῖν, ὅτι καθὸ ζῶον ὁ ἄνθρωπος ἔχει ἰδιαιτέρον ὀργανισμόν μὲ διάφορα ὀργανα σχετιζόμενα πρὸς ἄλληλα, δι' ὧν ὁ ὀργανισμὸς οὗτος μορφώνεται, συντηρεῖται, αὐ-

ξάνει μέχρι τινός, και ἔπειτα ἐξασθενεῖ βαθμηδόν και θνήσκει διαλυόμενος εἰς τὰ ἐξ ὧν συνετέθη, ὅ,τι ἂν εἴπωμεν περὶ τοῦ χαρακτηῆρος τούτου ἀληθεύει ἐπὶ πάντων ἀνθρώπων· παρομοίως, εἰάν εἴπωμεν ὅτι καθὼ λογικὸν ἐρευνᾷ τὴν φύσιν τῶν ὄντων, ζητεῖ τὰ αἷτια και τὰ τέλη αὐτῶν, προσπαθεῖ δηλαδὴ νὰ μάθῃ τὸ πῶς, τὸ πόθεν και τὸ διὰ τί τῶν ὄντων, ὃ ἐστὶ τὸν λόγον αὐτῶν, και ὡς ἐκ τούτου ἀνακαλύπτει τοὺς νόμους τῆς φύσεως, και γεννᾷ ἐπιστήμας και τέχνας πρὸς χρῆσιν αὐτοῦ, ἐπίσης πάντα ταῦτα ἀληθεύουσιν ἐπὶ πάντων ἀνθρώπων. Καὶ διατί τοῦτο; διότι οἱ κοινοὶ χαρακτηῆρες, οὓς νοερῶς ἀφαιροῦμεν και ἐξ ὧν μορφόνομεν τὰ λεγόμενα γένη και εἶδη, δὲν εἶναι ἐπινοήματα τοῦ πνεύματός μας, ἀλλὰ πραγματικῶς ὑπάρχουσιν ἐν τῇ φύσει, ὥστε ὑπάρχει ἐν τῇ φύσει λογικὴ τις κατάταξις εἰς γένη και εἶδη και ἄτομα, οὐχὶ βεβαίως ὡς ὑπάρχει ἐν τῷ πνεύματι ἡμῶν δι' ἐννοιῶν, ἀλλὰ εἰς αὐτὰ τὰ ἄτομα, δυνάμει ὧν ἔχουσι κοινῶν χαρακτηῆρων, οὓς ἀποσπῶμεν διὰ τῆς ἀφαιρέσεως, και ἐξ ὧν μορφόνομεν τὰ ἡμέτερα γένη και εἶδη, ἅτινα ὅταν μορφωθῶσιν ἀκριβῶς, ἀντιστοιχοῦσι πρὸς τὴν φύσιν, και ἀληθεύουσιν ἐπὶ πάντων τῶν ἐν αὐτοῖς περιλαμβανομένων ἀτόμων. Ὅτε δὲ ἀποδίδομεν